

BUGARSKI VRTLARI: REFLEKSIJE O POVIJESTI URBANOG VRTLARENJA U HRVATSKOJ

JADRANKA GRBIĆ JAKOPOVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
10 000 Zagreb, Ivana Lučića 3

DOI: 10.17234/SEC.27.2
Izvorni znanstveni rad /
Original scientific paper
Primljeno / Received: 1. 3. 2015.
Prihvaćeno / Accepted: 24. 8. 2015.

Ovaj rad dio je rezultata opsežnoga etnološkog i kulturnoantropološkog istraživanja pripadnika bugarske nacionalne manjine u Hrvatskoj. Naglasak je na onom dijelu dotične populacije koja je u europskim, pa i svjetskim razmjerima poznata pod mikroetnonimom bugarski vrtlari. Naime, sukladno statističkim, demografskim, kulturološko-etnografskim istraživanjima, postoje indicije da su većina Bugara koji danas žive u Hrvatskoj, a njih je prema popisu stanovništva Hrvatske iz 2011. godine 350, potomci upravo te populacije te da ih gotovo polovica živi u gradu Zagrebu. Važno je napomenuti da je u literaturi ova ekonomska migrantska populacija okarakterizirana kao europski i svjetski, dakle globalni ekonomski, socijalni i kulturni fenomen jer se naime smatra da je utjecala na globalnu europsku ekonomiju s aspekta međunarodnog tržišta radne snage, proširenja ponude na tržištu poljoprivrednim proizvodima i tehnološkog unapređenja u sektoru onodobne poljoprivrede.

Ključne riječi: Bugari u Hrvatskoj, Zagreb, bugarski vrtlari

MIGRACIJE BUGARA U HRVATSKU: KRONOLOGIJA, TIPOLOGIJA, DESTINACIJE

Prisutnost Bugara u Hrvatskoj rezultat je nekoliko migracijskih valova starih oko stotinjak godina.

Njihovo doseljavanje odvijalo se u nekoliko faza. Izuzevši zbog povijesno još uvijek nedovoljno istražene migracije prije nekoliko minulih stoljeća (u doba turskih osvajanja), te manje-više sporadičnih individualnih doseljavanja, kronološki, prva se odvijala u drugoj polovini 19. stoljeća, druga na prijelazu dvaju stoljeća, tj. iz 19. u 20. stoljeća, treća u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, četvrta za vrijeme Drugoga svjetskog rata, a peta od kraja Drugoga svjetskog rata do otprilike 1980-ih godina kada useljavanje u Hrvatsku stagnira i dobiva obilježja sporadičnosti. Posljednja faza teče. U Hrvatskoj se naime s vremena na vrijeme bilježe individualna

doseljavanja Bugara, uglavnom iz ekonomskih i obiteljskih razloga (zapošljavanje, sklapanje brakova).

U Hrvatskoj danas živi 350 građana bugarske nacionalnosti.¹ Doseljavali su potaknuti s više motiva, prije svega ekonomskih, te kulturoloških i političkih. Kako je rečeno, prema još nedovoljno istraženima povijesnim izvorima, migracija je iz Bugarske u Hrvatsku bilo u više navrata još od doba turske ekspanzije. Međutim, intenzivnije migracije odvijale su se u 19. stoljeću. Riječ je bila o suradnji i nastojanjima za ostvarenjem zajedničkih kulturnih i političkih interesa hrvatskih i bugarskih intelektualaca i političara. Naime, u skladu s općom južnoslavenskom ideologijom hrvatskoga narodnog preporoda, tj. ilirskog pokreta, (na)raslo je zanimanje hrvatskih intelektualaca i preporoditelja za bugarske teme (npr. Gaja, Vraza, Kukuljevića i dr.). Prevodila su se na hrvatski jezik bugarska djela, pisali radovi o bugarskoj povijesti, jeziku, književnosti, religiji i sl. Hrvatski znanstvenici surađivali su s bugarskim (Brozović 2003:121–122). U skladu sa spomenutim južnoslavenskim povezivanjem i zajedništvom bilo je planirano školovanje bugarskih studenata na Sveučilištu u Zagrebu. Tako je 1862. godine stiglo osam bugarskih mladića na studij u Zagreb, a novi val budućih studenata pristigao je po oslobođenju od Turaka, tj. nakon 1878. godine (Košutić-Brozović 2003:166). Moralnu i materijalnu potporu ovakvoj suradnji pružali su najistaknutiji onodobni hrvatski intelektualci, npr. Josip Juraj Strossmayer i Franjo Rački. Tako su se kontakti s bugarskim znanstvenicima, studentima, slavistima i bugaristima, kroz istraživanje bugarske kulture i povijesti, uzdigli na “visoku akademsku razinu” (Božilova 2003:140).

U istome smislu intenzivni bugarsko-hrvatski odnosi nastavljeni su i u 20. stoljeću, štoviše, oplemenjeni jednom osobitom – može se nazvati – institucionaliziranom kolegijalnošću i prijateljstvom, odnosno strukovnom mobilnošću: studijskim boravcima ili razmjenom iskustava eksperata. Riječ je bila o međusobnim posjetama (gostovanjima) ljudi različitoga profesionalnog profila ali u organizaciji i pod pokroviteljstvom visoko kompetentnih strukovno-profesionalnih i državnih institucija. Primjerice,

¹ Popis stanovništva 2011., www.dsz.hr.

godine 1912. grupa od četrdeset i dvoje bugarskih poljoprivrednika boravila je u Hrvatskoj na studijskom putovanju, organizirano obilazeći poljoprivredna gospodarstva, a 1935. organizirana je posjeta delegacije jugoslavenskih šumara bugarskim kolegama (od kojih su mnogi studij šumarstva završili u Zagrebu).²

Sve u svemu, općenito se za razdoblje do Prvoga svjetskog rata, točnije, do njegova završetka, bugarsko-hrvatski odnosi mogu okarakterizirati kao intenzivni: “Suradnja, razmjena, prevođenja, proučavanja, objavljivanja, posjete, izložbe, razne priredbe, studiranja, plesove, balove, pjevanja, boravci, najrazličitije razmjene i manifestacije, sletovi itd., u svemu je tome Hrvatska integralan dio slavenskog svijeta do Prvoga svjetskog rata. I to ne samo na kulturnom, prosvjetnom i znanstvenom polju – gimnastika i sport neprestano su prisutni, osobito stalna razmjena gostovanja i svih mogućih susreta između *Hrvatskog sokola* (ukinutog još 1929. nakon niza maltretiranja) i bugarskog *Junaka* (postojao sve do 1945.)” (Brozović 2006:10).

Tipološki, osim sporadičnih slučajeva, a sukladno suvremenim teorijama o migracijama (Grbić Jakopović 2014), bila je to povremena i/ili privremena migracija Bugara u Hrvatskoj.

Drugo značajno doseljavanje Bugara zbilo se krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a imalo je sasvim drugačija strukturalna obilježja. Doseljavaju naime ekonomski migranti, seljaci koji su se bavili poljoprivredom, točnije (po)vrtlarstvom. Poznata je u europskim i izvaneuropskim razmjerima kao migracija *bugarskih (po)vrtlara/baštovana/gradinara*.³ Bila je to migracija koja je trajala više desetljeća, a osobito intenzivna bila je u cijelom razdoblju između dvaju svjetskih ratova.

Prema povijesnim istraživanjima, Bugari su vrtlarsko umijeće izučavali u doba Osmanskog Carstva stjecajem tadašnjih prilika. Naime,

² Usp. Neidhardt 1935:483–488.

³ Naziv *baštovan* potječe od turske riječi *bahçe*, što znači vrt, usp. Klaić 1988; naziv *gradinar* potječe od bugarske riječi u značenju vrtlar, usp. www.collinsdictionary.com. Svakako ima rezona da je u upotrebi češći izraz turskog podrijetla *baštovan*, kako se vidi kasnije u tekstu gdje je riječ o povijesti vrtlarenja i vezi s Turskom.

temeljem turskih zakona mladići, među njima i sela Ljaskovac, morali su ispunjavati niz obaveza spram Porte. Jedna od njih bila je vojno novačenje zbog čega su stanovnici toga sela bili pod direktnom zaštitom najviših dužnosnika Osmanskog Carstva kakav je recimo bio Veliki vezir (Kaneva-Johnson 1997:195). Međutim, jedna od obaveza bila je da određeno razdoblje rade/služe kod carigradskih pekara i vrtlara (Bratulić 2014:6) koji su kruhom, slasticama te svježim povrćem i voćem opskrbljivali carigradsku tržnicu kao i sultanove palače. Odradivši radnu obavezu, svladavši vrtlarsko umijeće a, kako će se pokazati, moguće i nadmašivši pri tome svoje učitelje, od kraja 17. stoljeća počinju se baviti vrtlarenjem izvan Osmanskog Carstva (Glasnova 2014:11 ff.). To im je bilo omogućeno stoga što su služenjem u Carigradu stekli određene privilegije kao što je sloboda kretanja unutar i izvan Osmanskog Carstva. Također u Carigradu su po završetku službe dobivali na poklon sjemenje raznih kultura, dotad nepoznatih u Bugarskoj.⁴

Bugarski vrtlari – imigranti – formirali su ekonomska utočišta nastanjujući se na području dobrog tržišta, tj. potražnje, odnosno na području tadašnjih periferija velikih i većih urbanih središta jugoistočne, srednje i zapadne Europe, a što se tiče Hrvatske npr. Zagreba, Slavonskog Broda, Osijeka, Vukovara, Vinkovaca i dr.⁵ Točan broj doseljenih teško je utvrditi, no postoje indicije da je i u početnim migracijskim fazama bila riječ o više stotina ljudi. Tako recimo časopis *Ilustrovani list* 1917. godine u članku pod naslovom *Bugarska naseobina u Zagrebu* piše:

“Bugara vrtljara ima u Zagrebu preko stotine, a prije je bilo i više, dok mnogi nisu morali otići na branik domovine.⁶ Oni imadu u zakupu dosta velikih kompanija ili gospodarstva na Zavrtnici.⁷ To iznosi po prilici 300 jutara zemljišta.” (*Ilustrovani list* 1917:664)

⁴ Kako će se poslije vidjeti, nepoznatih u Europi općenito.

⁵ Početkom 20. stoljeća bilježe se masovnije migracije vrtlara prema transkontinentalnim destinacijama, npr. Americi i Australiji, usp. Kolev 2005. To je međutim i inače razdoblje masovnih transkontinentalnih migracija iz zemalja istočne i jugoistočne Europe prema Americi, usp. Grbić Jakopović 2014.

⁶ Misli se na odlazak na bugarske bojišnice za vrijeme Prvoga svjetskog rata.

⁷ Zavrtnica: nekad periferija, danas centar Zagreba.

Na tim destinacijama boravili su otprilike pola godine, tj. za vrijeme gospodarske sezone, što znači od ranog proljeća do kasne jeseni. Tada su se vraćali kući *prezimiti*, da bi na proljeće ponovno kretali put pečalbarskih destinacija. Stoga tipološki, ova migracija spada u sezonsku translokaciju migraciju, a njihovi vinovnici u sezonske transmigrante. Međutim, s vremenom (vidi niže u tekstu), ova je migracija postala trajna.

Migranti su kretali u migraciju udružujući se, odnosno stvarajući zavičajne, tj. lokalno-regionalne, pretežno rodbinsko-prijateljske lance.⁸ Osim rodbinskih i prijateljskih veza, svi su se bavili istim poslom, svi su imali isto zavičajno podrijetlo, način života, tj. jezik/dijalekt i kulturu i religiju; naime, bili su stanovnici sela s područja uže regije Velikog Trnova, regije u središnjoj Bugarskoj. Kao što su emigrirali iz jednoga užeg područja, nisu se u migratornim područjima disperzirali u prostoru nego su imigrirali u isti uži prostor, stvarajući naselja tipa kolonija. Na taj su način ostali homogena i kompaktna zajednica u svakom pogledu (dakle, profesionalnom, rodbinskom, prijateljskom, etnokulturnom i dr.), što je znatno usporavalo procese asimilacije kroz više desetljeća.

Prema tome, bile su to dobrovoljne,⁹ ekonomske, lančane i homogene migracije. Rijetko spontane, uglavnom dulje vrijeme planirane i organizirane, počesto na poticaj vlasti involviranih zemalja i zakonski regulirane od tih država. Tako M. Jakimova, koja je vrsna poznavateljica “bugarske baštovanske emigracije” u Austriji ali i nekim drugim zemljama srednje i zapadne Europe, piše: “Do izgradnje željezničkih pruga i pokretanja parobrodarskih linija, baštovani su putovali peške ili na konjima, a koristili

⁸ U literaturi poznate i pod nazivom *kinship network* i *chain migration*, usp. Banović 1998; Živković et al. 1995; Grbić Jakopović 2014. Lančana migracija poseban je tip dinamizirane migracije u koju je involviran migrant pojedinac, njegova obitelj, prijatelji, susjedi odnosno ‘zemljaci’, tj. obiteljska mreža i lokalna zajednica, usp. Bolaffi et al. 2003. Ovaj tip iseljavanja bugarskih vrtlara karakterističan je kako za europske slučajeve tako i za transkontinentalne. Npr. kada je 1907. godine pristigla prva veća grupa Bugara u Australiju, njih stotinjak, bili su to sve vrtlari iz regije Velikog Trnova, a činili su cijeli lanac obitelji iz sela Strahilovo (Jupp 2001), dok su recimo oni koji su se smjestili u Slovačkoj, bili podrijetlom iz iste regije, ali iz sela Draganovo, usp. Sedláková 2001.

⁹ Dobrovoljnost treba shvatiti relativno, jer na migraciju potiču nepovoljne socioekonomske i političke okolnosti u kojima je ugrožena egzistencija.

su kola koja su vukli volovi”. Sa sobom su vozili sjeme i rasadni materijal, alat i hranu.

“Krajem prošlog veka u Svištovu se nalazilo najveće pristanište na Dunavu, bugarski baštovani su prelazili rastojanje od 50 kilometara (Veliko Trnovo - Svištov) peške i odande parobrodom Dunavom kretali za Austrougarsku monarhiju [...] Ta su putovanja bila veoma rizična [...] Česte su bile krađe i konfiskacije valute [...] Da bi se olakšao njihov položaj na inicijativu baštovanskog saveza (osnovanog 1928. godine) kreću specijalni baštovanski vozovi na liniji Gornja Orjahovica¹⁰ – Budimpešta. [...] Tokom februara 1937. godine kreće prvi baštovanski voz, koji prevozi 200 baštovana, a kasnije tokom marta putuje njih još 800 u istom cilju.” (Jakimova 2002:205–206)

Sljedeći val bugarskih doseljenika zbivao se u godinama neposredno prije početka Drugoga svjetskog rata. S jedne strane, i dalje su pristizali vrtlari, pa ih je u Hrvatskoj (pretežno u Zagrebu i okolici, ali i drugim većim gradovima), prema procjenama, do sredine 1940-ih godina moguće bilo i više od tisuću. No, s druge strane, u to je doba strukturu bugarskih imigranata ojačala migracija slična onima iz 19. stoljeća. Naime, zbog političkih prilika i dobrih odnosa tadašnje Hrvatske i Bugarske, početkom 1940-ih godina, u Zagreb, kao već tradicionalno poželjnu destinaciju za fakultetsko obrazovanje, došao je velik broj mladih Bugara na studij. Prema službenim podacima i neslužbenim procjenama, najvjerojatnije nekoliko stotina. Studirali su pretežno pravo te prirodne i tehničke znanosti. Računa se da je do 1945. godine oko 700 Bugara steklo u Zagrebu sveučilišnu naobrazbu.¹¹ Neki od njih odlučili su, po završetku studija, nastaviti živjeti u Hrvatskoj. Komunikacija tih mladih ljudi s hrvatskim kolegama i općenito Hrvatima, kao i veza s matičnom domovinom, ostvarivala se putem djelatnosti dvaju društava: Hrvatsko-bugarskog sa sjedištem u Zagrebu i

¹⁰ Gornja Orjahovica nalazi se 14 km udaljena od Velikog Trnova.

¹¹ R. Ivanov, predsjednik Nacionalne zajednice Bugara u Hrvatskoj iznosi zanimljiv podatak da je u akademskoj godini 1942./43. na Medicinskom fakultetu u Zagrebu bilo upisano više Bugara nego Hrvata, ali to tumači, među ostalim, i činjenicom da je u to ratno doba bila uvedena radna obveza pa je Hrvata koji su mogli studirati bilo manje nego u mirnodopska vremena (Ivanov, www.bugari-u-hrvatskoj.com).

Bugarsko-hrvatskog sa sjedištem u Sofiji. U Zagrebu je također pokrenut dvojezični hrvatsko-bugarski časopis *Zagreb-Sofija* (1941./42.), ali je zbog ratnih okolnosti izašao tek jedan broj. U istom razdoblju u Zagreb su, osim studenata, dolazili brojni umjetnici, npr. operni pjevači, ali i umjetnici drugih provenijencija, koji su aktivno sudjelovali u kulturno-umjetničkom životu Zagreba i Hrvatske (Barbieri 2006).

Trend dolazaka bugarskih studenata i umjetnika (i njihova kraćeg ili duljeg ili trajnog boravka) nastavio se i nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Određeni zastoj uslijedio je 1948. nakon donošenja Druge Rezolucije Informbiroa kada su prekinuti politički i drugi odnosi Jugoslavije i ostalih zemalja Istočnog bloka. Osim otvorenog neprijateljstva tih zemalja spram Jugoslavije, posljedice su ove Rezolucije bile višestruke. Uz ekonomsku krizu i ratne napetosti, organizirano se provodila unutrašnja represija prema stvarnim ili navodnim pristašama Staljina u Jugoslaviji, a na listi ovih potonjih našlo se podosta pripadnika bugarske zajednice.

Nakon nekoliko godina uslijedila je “tiha” migracijska obnova koja je pak potrajala do 1968. godine. Tada je ponovno došlo do velikih političkih promjena u zemljama socijalističkog bloka jer je nakon sovjetske vojne intervencije u ondašnjoj Čehoslovačkoj (te još uvijek prisutnim specifičnim statusom tadašnje Jugoslavije među socijalističkim zemljama od 1948.), bugarska vlada maksimalno ograničavala putovanja u Jugoslaviju. Istodobno je i Jugoslavija uvela imigracijske restriktivne mjere. Bila su to teška vremena za Bugare u Hrvatskoj ali i u drugim jugoslavenskim republikama. Smatrani su potencijalnim *narodnim neprijateljima*, nadzirani su od strane državnih tajnih i inih policijskih službi, pod krinkom “provjere” vrtlarima su primjerice oduzimani zemljišni vlasnički listovi i ostali dokumenti i sl.¹² Situacija je za migracije te ostalu (npr. kulturnu) suradnju dviju država ponovno postala povoljnija smirivanjem političkih tenzija, napokon 1970-ih, 1980-ih, a osobito povoljna od 1990-ih godina (ali se međutim nije nikada intenzivirala).

Vrtlarska se populacija 1980-ih godina počinje osipati. Nema ni novih imigranata. Naime, zbog socijalističke ekonomije koja je forsirala

¹² Podaci iz razgovora s R. Ivanovim vođenog 2011. godine.

napuštanje tradicionalnih načina gospodarenja općenito (ne samo u sektoru poljoprivrede) te poticala industrijalizaciju, vrtlarenje na *stari način* postaje sve manje profitabilna djelatnost. Ona stagnira i napokon zamire. Danas se tek nekoliko bugarskih obitelji i/ili njihovih potomaka bavi proizvodnjom povrća, no po modelu modernih obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava.

Posljednjih godina, kako je rečeno, povremeno se bilježe individualni dolasci Bugara u Hrvatsku. Uglavnom je riječ o sklapanju brakova i zapošljavanju.

DINAMIKA DOSELJAVANJA

O dinamici doseljavanja Bugara u Hrvatsku te o njihovoj broju u pojedinim migracijskim fazama govore podaci popisa stanovništva, premda zbog različitih kriterija popisa, osobito do 1945., ti podaci nisu uvijek najvjerodostojniji. Procjenjuje se naime da je u pojedinim migracijskim fazama bilo više Bugara od onoga broja kojeg je bilježila statistika popisa stanovništva. Naime, većina od njih pripadali su sezonskoj, tj. privremenoj migraciji te nisu ni ulazili u podatke popisa stanovništva nego su ih evidentirali neki drugi registri, npr. policijski ili oni drugih institucija koje su bilježile prisutnost stranih državljana. Osim toga, dostupni podaci za neke se godine odnose na kotare, neki na općine, neki na gradove, neki na banovine, tek poneki na područje cijele Hrvatske. Kad je riječ o kriterijima, najbolji su oslonac podaci koji se odnose na materinski jezik, kao što je primjerice ovaj: prema kriteriju materinskog jezika, u *Godišnjaku banske vlasti Banovine Hrvatske*, 1939., od 26. kolovoza 1940. na str. 297., stoji da se 621 stanovnik izjasnio da mu je materinski jezik bugarski (Vojak 2006:71). Može se pretpostaviti, sukladno općoj i uobičajenoj praksi procjenjivanja broja stanovnika i egzaktnih statističkih podataka koji se dakle često nisu poklapali (a znajući da je negativniji saldo bio uvijek na strani službene statistike), da je tada na prostoru Hrvatske bilo brojčano zapravo i više Bugara od ovog broja. Tako primjerice postoje procjene po kojima je u razdoblju od 1941. do 1945. u Hrvatskoj, a najviše u Zagrebu, boravilo oko 1500 Bugara.¹³

¹³ Prema podatku, mišljenju i procjeni R. Ivanova, podatak iz razgovora vođenog 2015. godine.

Točne podatke o broju Bugara u Hrvatskoj nalazimo u popisima stanovništva od 1971. pri čemu je vidljiv i njihov demografski pad (tablica 1).

Godina popisa stanovništva	Broj Bugara u Hrvatskoj	Udio u ukupnom broju stanovnika
1971.	676	0,02%
1981.	441	0,01%
1991.	458	0,01%
2001.	331	0,01%
2011.	350	0,01%

Tablica 1: broj Bugara u Hrvatskoj prema popisima stanovništva od 1971. do 2011. godine

Iako su danas Bugari u Hrvatskoj malobrojni, prema navedenim podacima popisa stanovništva iz 2011., naseljeni su u svim županijama (prema popisu stanovništva iz 2001. jedino nisu bili prisutni u Županiji ličko-senjskoj).¹⁴ Kako se već napomenulo, daleko su najbrojniji u Zagrebu, gdje živi gotovo polovica od svih Bugara u Hrvatskoj. Pretpostavlja se da su upravo većina njih potomci bugarskih vrtlara (Tatalović 2005:66).

EUROPSKA I IZVANEUROPSKA MOBILNOST BUGARSKIH VRTLARA: UZROCI, DIMENZIJE I STRUKTURALNE KARAKTERISTIKE MIGRACIJA

Imajući na umu – ali svjesno ih ostavivši po strani (iz navedenih razloga) – migracije ili tek indicije o migracijama Bugara u Hrvatsku u doba Osmanskog Carstva, intenzivnije migracije bugarskih vrtlara započinju u drugoj polovini 19. stoljeća. Masovne razmjere poprimaju početkom 1900-ih godina. Kako je rečeno, riječ je o populaciji kojoj je domicilno područje u geografskom smislu relativno malo, tj. radi se o ograničenom prostoru – regiji Velikog Trnova.

¹⁴ Usp. Popis stanovništva 2001., www.dzs.hr.

Uzroci iseljavanja bili su ekonomsko-političke i socijalne prirode. Nekoliko je naoko kontradiktornih ali ipak temeljnih činjeničnih potisnih faktora za iseljavanje uz niz popratnih koji ih uzrokuju sustavom kaskade. Oni su sljedeći:

1. demografski rast (u to doba na spomenutom prostoru na jednom kilometru kvadratnom obitava 50 stanovnika);
2. devastirana ekonomija u Bugarskoj, osobito nakon balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata;
3. ubrzana industrijalizacija i njoj prateća urbanizacija (gradovi su primjerice iz godine u godinu multiplicirali slikovito rečeno “broj tvorničkih dimnjaka” pa i radnika, odnosno stanovnika);
4. razvoj transportnih sredstava, prije svega željezničkog prometa i parobrodarstva.

Teške ekonomske prilike nisu bile samo u Bugarskoj nego i na širem europskom prostoru. Logično je da je ekonomskoj stagnaciji i nazadovanju uz skromne ekonomske resurse u Bugarskoj pridonio niz ratova. Tijekom i nakon balkanskih ratova s dodatnim pogoršanjem tijekom i nakon Prvoga svjetskog rata nije samo devastirana poljoprivreda nego i pripadajuća joj infrastruktura. S druge strane, kako se napomenulo, istodobno se bilježi zamjetan demografski rast.¹⁵ Sprega tih dvaju faktora dovela je u debalans ponudu i potražnju prehrambenih proizvoda. Izlaz iz ove krize mnogi su Bugari potražili u pečalbarenju, tj. ekonomskoj migraciji, usmjerenoj na regije i zemlje obećavajućih ekonomskih potencijala. U prvim fazama toga putovanja *trbuhom za kruhom*, za migratorna područja birali su su bliže destinacije, prije svega unutar Bugarske, a zatim najbliže susjedne zemlje. Iseljavanje u neke od njih nije uvijek teklo glatko. Primjerice, nakon čak nekoliko desetljeća iseljavanja, 1930-ih godina, broj useljenih bugarskih vrtlara u Rumunjskoj koji je u jednom trenutku dosegao brojku od 10 000, počeo se smanjivati jer je ta država, želeći ublažiti pritisak konkurencije domaćim proizvođačima povrća, počela provoditi restriktivnu imigracijsku

¹⁵ Ovakav demografski trend na početku 20. stoljeća karakterističan je za cijelo područje jugoistočne Europe, usp. Jakimova 2002.

politiku pooštavanjem uvjeta izdavanja boravišnih i radnih dozvola. Stoga se migracija vrtlara preusmjeravala prema drugim mogućim destinacijama, najprije bližima (npr. Makedonija, Srbija, Hrvatska, Mađarska, Austrija), a onda sve udaljenijima (npr. Moldavija, Ukrajina, Rusija, Njemačka, Poljska, Francuska, Španjolska), pa i vrlo udaljenima, kao što su transkontinentalne (npr. Amerika, Australija). Primjerice, u srednjoeuropske zemlje bugarski vrtlari useljavaju još u 19. stoljeću (Pospíšilová, Bočková 2003; Sedláková 2001). U Španjolsku su pristizali u nekoliko migracijskih valova. Prvi masovni val odvijao se nakon ekspanzije Turaka, dok se tijekom 18. i 19. stoljeća bilježe individualne migracije, uglavnom trgovaca. Treći zamjetni migracijski val započeo je nakon Prvoga svjetskog rata kada stižu vrtlari, naselivši se po više regija, a u većem broju u Kataloniji. Kroz desetak godina već su oformili kompaktne vrtlarske kolonije, npr. godine 1930. registrirano je 88 bugarskih vrtlara u Španjolskoj. Njihovo daljnje oblikovanje kao specifične zajednice spriječio je građanski rat (1936.–1939.).¹⁶ Slični podaci poznati su i za druge države. Tako su npr. u Francusku bugarski vrtlari dolazili u zamjetnom broju već 1870. u okolicu Metz. Godine 1936. registrirano ih je 326 u Francuskoj i upravo su oni bili vodeća snaga bugarske ekonomske migracije u toj zemlji.¹⁷

U Mađarsku su prvi migracijski valovi krenuli već krajem 18., a intenzivirali su se u 19. stoljeću (Papadopoulos 1998; Peykovska 2004). U Australiju prva veća skupina vrtlara iz Velikog Trnova stigla je početkom 20. stoljeća (Jupp 2001). U isto vrijeme u Južnu Ameriku useljava ih više tisuća, u većem broju osobito na područja Urugvaja, Argentine i Brazila, a useljavaju i u Sjedinjene Američke Države i Kanadu (Kolev 2005).

Sve su te destinacije privlačile migrante jer su se u njima, dakle usporedno s navedenim procesima koji čine skup potisnih faktora za iseljavanje iz domicilnog područja, stvarali procesi privlačnosti za useljenje¹⁸ – spomenuti porast i uzroci toga porasta stanovnika u velikim i većim gradovima te neravnoteža ponude i potražnje prehrambenih

¹⁶ http://en.encyclopedia.org/wiki/Bulgarians_in_Spain

¹⁷ http://en.encyclopedia.org/wiki/Bulgarians_in_France

¹⁸ O teoriji potisno-privlačnih faktora, usp. Grbić Jakopović 2014.

proizvoda, jer naime urbana središta s tada postojećom infrastrukturom nisu bila sposobna pratiti intenzitete i tempo promjena. Kako se već napomenulo, zbog toga su razloga vlasti involviranih država bile ne samo susretljive u prijemu bugarskih vrtlara nego su čak sklapale međudržavne ugovore o njihovom prihvatu.¹⁹

PROIZVODNI PROCES, TEHNOLOŠKE INOVACIJE, NOVE SORTNE KULTURE

Na doseljeničkim destinacijama, a bile su to dakle, sukladno dobroj ekonomskoj logici, tadašnje periferije velikih i većih gradova zbog mogućnosti plasmana proizvoda na tržišta s velikom potražnjom, bugarski vrtlari uzimali su zemlju u najam i obrađivali je tijekom povrtlarske sezone. U slučaju Zagreba bili su to tada rubni i prigradski dijelovi kao recimo Maksimir, Čnomerec, Frateršćica, Sveti Duh, Žitnjak, Trnje, Zavrtnica, Svetice, Remetinec, Savska Opatovina, Špansko, Trešnjevka i dr.

Slično je bilo i s drugim europskim gradovima. Tako nasušnom potrebom (i proizvođača i konzumenata) i dakako “nervom” sposobnih poduzetnika, ova je populacija utjecala na globalnu europsku ekonomiju s aspekta međunarodnog tržišta radne snage, proširenja ponude na tržištu poljoprivrednim proizvodima²⁰ i tehnološkog unapređenja.

¹⁹ Tako je primjerice Ministarstvo poljoprivrede Slovačke jedan takav sporazum s bugarskom državom sklopilo davne 1876., a drugi put 1947. godine temeljem međunarodnih sporazuma o poljoprivrednoj suradnji; Sedláková 2001:273. Čehoslovačka je s Bugarskom potpisala sporazum 1930-ih godina, zbog čega se broj bugarskih imigranata popeo na 4000; Jakimova 2002:205. Neke države nisu sklapale sporazume, ali su imale razrađenu zakonsku regulativu o prijemu vrtlara, npr. u Srbiji se za vrijeme Kraljevine Jugoslavije godišnje izdavalo pet do šest tisuća “baštovanskih pasoša”, usp. Pavlica 2008:44-46; u Hrvatskoj su se između dvaju svjetskih ratova također izdavali privremeni boravišni dokumenti, usp. Grbić Jakopović 2012a, 2013.

²⁰ Primjerice, postoje indicije da su na područje Austro-Ugarske Monarhije donijeli iz Rusije sjemenke soje prije nego što su ih ostatku Europe pokazali Kinezi (a Kina je domovina soje) na *Svjetskoj izložbi* u Beču 1873. godine; soju su plasirali kao surogat za kavu koja je stekla naziv *gradinsko kafe*; Shurtleff i Aoyag 2013:1509.

Po dolasku na svoje destinacije, gradili su veoma skromne stambene objekte, stvarajući naselja tipa kolonija u blizini površina koje su obrađivali.

Zemlju su, kako se napomenulo, unajmljivali, a veličina je ovisila o investicijskim mogućnostima. Preferirali su blizinu rijeka i/ili riječnih dolina, no to nije bilo uvijek moguće.

Međutim, to nije bila prepreka uspješnoj proizvodnji s obzirom na to da su bugarski vrtlari razvili iznimno efikasne irigacijske sustave. Bile su to, u pravom smislu te riječi, tehnološke inovacije, dotad nepoznate lokalnom stanovništvu. Jedan od takvih sustava bilo je navodnjavanje uz pomoć tekuće vode, korišten za manje vrtove. Riječ je bila o svojevrsnom “pregrađivanju” vode podizanjem nivoa rijeke, dizanjem jedne osnovne vode koja je bila povezana s cijelim sustavom kanalića u vrtu. Drugi je način bio uz pomoć samopokretajućega vodenog kotača, ili *samokatnog dolapa*,²¹ sustava koji su naučili još u osmanskom razdoblju, ali su ga sami dodatno usavršili.²² S vremenom, uvodili su dodatne tehnološke inovacije: vodu su crpili: “... pomoću konja koji su uokolo okretali zdenac” (*Ilustrovani list* 1917:664), “... odnosno uz pomoć toga mehanizma prenosili su vodu kanticama do sustava kanalića i tako ravnomjerno navodnjavali vrt. Taj se mehanizam i zvao *bugarski kotač*”, a među prvima su uveli metodu crpljenja vode “pomoću motora od četiri konjske sile”.²³

Jedna od inovacija sastojala se u specifičnom parceliranju zemljišta te s time povezano sađenje i sijanje kultura u njihovu optimalnom vegetacijskom razdoblju. Riječ je o – upravo u naše doba među proizvođačima ‘zdrave’ hrane – vrlo popularnoj metodi uzgajanja povrća koja se naziva *biodinamički uzgoj*, odnosno biološko-dinamička poljoprivreda.²⁴ Naime, uzgajali su

²¹ Prema bugarskoj riječi *samokat* što znači samopokretajući i turske riječi *dolap*, što znači kotač, usp. Kaneva-Johnson 1997:198–199. Jedan od *gazda*, Mihail Piperov, početkom 20. stoljeća svjedoči: “This mechanism only needs water, lots of it! Then it will raise one thousand liters of water per minute to a height of 5.5 meters” (Kaneva-Johnson 1997:197).

²² Bilo ih je nekoliko varijanti.

²³ Ibid.

²⁴ Ta metoda uzgoja povrća slijedi principe Rudolfa Steinera, a prati i poštuje, među ostalim, prirodne zakone a osobito lunarne mijene.

jednu ili više kultura na jednom te istom zemljištu. Npr. kulture kratkoga vegetacijskog razdoblja kao što je npr. zelena salata ili mladi luk kojima je prirodno vegetacijsko razdoblje mjesec svibanj, odmah su zamjenjivali sijanjem i sađenjem kasnoga jesenskog povrća kao što je kupus, poriluk, patlidžan, paprika i sl. Tako zemlja nikad nije bila “prazna”, a povrće je na tržnice stizalo redovito i sukladno sezoni.

Napokon, koristili su, za ove krajeve, potpuno inovativnu tehniku uzgoja sadnica u tzv. jastucima. Najsunčanije površine zaštitili bi organskim pokrovom (stajskim gnojem, osobito izmetom konja i ovaca ako su ih imali), prekrili rogozinom da bi se zemlja brže zagrijavala, na njega bi stavili sjeme, ravnomjerno i postupno navodnjavali i ubrzo uzgojili sadnice čime su stvorili mogućnost rane sadnje i ranoga jesenskog ubiranja plodova.²⁵

Među sortama koje su uzgajali sve su bile iznimne kvalitete, a osim nekih poznatih lokalnom stanovništvu (ali lošije kvalitete) bilo je do tada nepoznatih: razne vrste tikvica i tikava, cvjetača, peršin, razne vrste luka i češnjaka, bob, cikla, kelj, paprika, patlidžan, razne vrste graha, salate, feferoni, razne vrste rajčica i dr., a od voća npr. maline, dinje, lubenice i dr. (Kaneva-Johnson 1997:19). Tako bogatom ponudom i niskim cijenama bili su najkonkurentniji među proizvođačima povrća.

USTROJSTVO ZAJEDNICE

Funkcionirali su po sustavu *tajfi*²⁶/*zadruga/kompanija*, tj. ekonomskih jedinica/radnih grupa najčešće od sedam, osam do deset članova na čelu s *gazdom*.²⁷ Svakako da je od te brojke bilo odstupanja posebno kod uspješnijih i bogatijih poduzetnika ili kod onih koji su se dulje bavili ovim poslom te

²⁵ Sve ovo pokazuje da nije slučajno da jedna bugarska poslovice kaže: *Siromaštvo je majka inventivnosti!*, a da se iz pera nekih autora spominje “tradicionalna bugarska pragmatičnost” (Richmond 1995:161); usp. također Jakimova 2001; *Ilustrovani list* 1917.

²⁶ Prema turskom *tajfa* u značenju grupe, Klaić 1988:1320; prema mađarskom *gazda* u značenju starješine, poslodavca i sl., Klaić 1988:472.

²⁷ Jakimova 2001; *The Popular Science Monthly* 1891.

koji su obrađivali i po nekoliko vrtova.²⁸ Bila je to vrsta poljoprivrednog poduzetništva: "... tajfe ili zadruge obuhvataju u sebi istovremeno zahteve kapitalističke proizvodnje i moralne principe velike porodične zadruge iz doba bugarskog preporoda" (Jakimova 2001:205), pri čemu je svaki član sudjelovao u investiciji. *Gazda* je bio najveći investitor u najmu zemlje, alata i sjemenja, a ostali su sudjelovali ovisno o mogućnostima. Profit se raspodjeljivao proporcionalno investiranom kapitalu i uloženom radu. U tim ekonomskim jedinicama radili su, tj. *šegrtovali*, i nepunoljetni mladići koji su najčešće radili na volonterskoj osnovi učeći istodobno umijeće vrtlarenja.²⁹

Za svaku fazu proizvodnog procesa bili su zaduženi konkretni zadrugari (npr. oni koji su radili na zemlji, oni koji su se brinuli oko irigacijskih sustava, timaritelji konja, kuhar itd.).

U jeku sezone *gazda* je po potrebi uzimao u nadničarenje dodatnu radnu snagu iz redova lokalnog, tj. domaćeg stanovništva.

Radni dan na zemlji trajao je od 16 do 20 sati, tj. od rane zore do sumraka, odnosno dok je bilo danjeg svjetla. Uvečer su netom ubrano povrće prali i razvrstavali te pripremali za sutrašnje odvoženje na tržnice.

Nakon prestanka sezone, odlazili su kući u zavičaj,³⁰ tj. u Bugarsku, da bi se na početku gospodarske godine ponovno vraćali. To znači da su u prvim migracijskim valovima bili tipični sezonski transmigranti, a način njihova života obilježavao je translokalizam.³¹ Međutim, uočeno

²⁸ Npr. *gazda* Mihail Piperov vodio je niz godina *kompaniju* sa svojim bratom u Rusiji. Međutim početkom 20. stoljeća se osamostalio, te u Srbiji osnovao čak osam *kompanija* zaposlivši oko stotinu radnika (Kaneva-Johnson 1997:196).

²⁹ Bilo je slučajeva da su u takvu pečalbu odlazila i vrlo mala djeca, primjerice dječaci već od sedam godina. Posljednjih godina na tu temu objavljeni su radovi koji se bave istraživanjem eksploatiranja dječjeg rada, a koji su uputili na stopu razbolijevanja i smrtnosti dotične djece. O važnosti i značenju problema govore podaci da su se u nekim zemljama srednje Europe, primjerice u Mađarskoj, donosili specijalni propisi pa i zakoni o limitiranju dobi za dobivanje radne dozvole kao i propisi o trajanju radnog dana za tako malu/mladu populaciju, vidi npr. Peykovska 2011.

³⁰ Veselja, odnosno slavlja po dolasku kući ponekad su trajala i cijeli tjedan (Kaneva-Johnson 1997:196).

³¹ O translokalizmu detaljnije usp. Čapo Žmegač 2003; Grbić Jakopović 2013b.

je da su zbog dobrog poslovanja kroz nekoliko sezona stjecali kapital s kojim su mogli otkupiti onu zemlju koju su u početku uzimali u najam, a s vremenom i proširivati obradive površine dokupljivanjem novih. U trenutku kad su postajali vlasnici zemlje koju su obrađivali, promijenio se njihov način života. Sve je manje bilo potrebe za višemjesečnim, postsezonskim/izvansezonskim boravkom u zavičaju jer je nastalo doba obaveza oko održavanja nekretnina, s čime je u vezi i zadovoljenje potrebe za podizanjem stabilnijih i trajnijih stambenih i gospodarskih objekata.

Tako se malo-pomalo ova sezonska migracija pretvarala u trajnu, pri čemu su doseljenici dovodili u migratorna područja svoje obitelji (naravno, karakteristika sezonstva drugačija je ili se uopće ne odnosi na udaljenije destinacije, npr. Francusku, Španjolsku, prekomorske zemlje)³². Time se s vremenom mijenjala struktura doseljeničkih zajednica. Naime, u prvim fazama kada je migracija sezonska, migranti su isključivo mladi i mlađi muškarci. Npr. prema popisu stanovništva grada Zagreba 1880. godine prema materinskom jeziku u tome je gradu živjelo 27 stanovnika koji su se izjasnili da im je materinski jezik bugarski i svi su bili muškarci.³³ Slično je bilo i na drugim destinacijama. U tablici 2 navodi se primjer grada Osijeka.

Grad Osijek :		
1890.	23 muškarca	0 žena
1900.	21 muškarac	1 žena
1910.	31 muškarac	0 žena ³⁴

Tablica 2: Struktura sezonskih migranata u Osijeku

³² Npr. u prvim fazama transkontinentalne migracije, bugarski su vrtlari, čim su stekli određeni kapital, odlazili u Bugarsku po svoje obitelji, ili bi, ako nisu bili već oženjeni, odlazili u domovinu također s namjerom da se ožene svojim sunarodnjakinjama i povedu ih sa sobom, usp. Jupp 2001; Richmond 1995.

³³ Usp. Škiljan 2011; Hrvatski državni arhiv, Zavod za statistiku, fond 367, kutija 5, 1880.

³⁴ Hrvatski državni arhiv, Zavod za statistiku, fond 367, kutija 11, 1890.; kutija 19, 1900.; kutija 26, 1910. Podaci korespondiraju s podacima iz tablice 1.

Razlozi tome ne leže samo u općepoznatoj činjenici da su nekada i inače u migraciju išli pretežno muškarci: kod Bugara vrtlara tu je bila u pitanju i specifičnost njihova posla.

Naravno, u trenutku kada transmigranti postaju trajno naseljeni i kada im se pridružuju žene i djeca, nije se promijenio samo tip migracije nego i rodna/spolna i dobna struktura ovih zajednica. To ilustriraju podaci u tablici 3 za cijelu Hrvatsku i Slavoniju te za grad Zagreb.

Cijela Hrvatska i Slavonija :		
1921.	191 muškarac	91 žena
Grad Zagreb :		
1910.	109 muškaraca	17 žena
1921.	95 muškaraca	46 žena ³⁵

Tablica 3: Struktura trajno naseljenih migranata

Što se tiče dobne strukture, premda je (i muškaraca i žena) bilo najmlađih u dobi od petnaestak godina te onih najstarijih od 60 godina nadalje, većina ih je bila u dobi od 25 do 59 godina.³⁶

Percepcije o Bugarima u Hrvatskoj mahom su bile pozitivno intonirane, bez obzira na to o kojem je tipu migranata bila riječ. Tako i percepcije o bugarskim vrtlarima korespondiraju s onima iz drugih dijelova Europe: kao ljudima zavidnog renomea. Koliko je njihovo umijeće bilo cijenjeno govore podaci da su profesori Agronomskog fakulteta u Zagrebu dovodili svoje studente na praksu kod bugarskih vrtlara.³⁷

³⁵ Hrvatski državni arhiv, Zavod za statistiku, fond 367, kutija 33, 1910.; kutija 43, 1921.

³⁶ Hrvatski državni arhiv, Zavod za statistiku, fond 367, kutija 43, 1921.

³⁷ Jedno je takvo kazivanje zagrebačkog stomatologa dr. Branka Radionova, čiji je otac kao vrtlar, odnosno kako sam kazuje *gradinar*, došao u Zagreb 1927. godine. Upravo je njegov otac, među ostalima, primao studente agronomije na praksu u svojim vrtovima; “Bulgarians in Zagreb”, YouTube.com.

Doživljavani su kao marljivi ljudi, vrhunski profesionalci. Primjerice, godine 1947. započela je u tadašnjoj Jugoslaviji izgradnja željezničke pruge Šamac – Sarajevo. Bio je to jedan od najvećih arhitektonsko-građevinskih projekata bivše Jugoslavije. U njemu je sudjelovalo preko dvije tisuće ljudi: volontera – brigadira, članova omladinskih radnih brigada, te profesionalaca – radnika, inženjera, tehničara, zdravstvenog osoblja. Za potrebe prehranjivanja brigadira i ostalog osoblja, preko tisuću hektara zemljišta pogodnog za uzgoj povrća pretvoreno je u vrtove. Jedno je sigurno: sudionici Omladinske radne akcije Šamac – Sarajevo kvalitetno su se hranili jer je vlada za proizvodnju povrća pribjeglja za tu prigodu angažirati provjerenu radnu snagu: a koga drugog nego *bugarske baštovane!*³⁸

O njihovu renomeu svjedoči i to kako se još 1980-ih godina u kolokvijalnom govoru Zagreba i zagrebačke okolice moglo čuti za svakoga uspješnog vrtlara da je *bugar* ili da ima “svega kak Bugar”, a na primjerene pa i niske cijene upućuje i podatak da se jugoslavenska, uglavnom malo vrijedna kovanica *para* (desetina valute *dinar*), nazivala *bugar*.³⁹ Prema nekim kazivanjima, bilo je to ne samo zato što su i inače nastojali imati konkurentne (niske) cijene nego su za vrlo mali novac uvečer (po završetku *trženja*) nastojali prodati neprodano povrće pod svaku (dakle i minimalnu) cijenu.

No, s vremena na vrijeme čuli su se disonantni tonovi. Primjerice, u Zagrebu tijekom Prvoga svjetskog rata zbog činjenice da su bugarski vrtlari podigli cijene, pa su to morali učiniti i ostali, došlo je do otvorenog izražavanja nezadovoljstva od strane domaćih (nebugarskih) proizvođača povrća. *Ilustrovani list* piše:

“Na žalost, osobito u ratno doba – nisu se ni zagrebački Bugari mogli oteti manji silne skupoće, jer dok bi oni, s obzirom na svoju produkciju na veliko, mogli regulirati cijene na tržištu, oni su ih sami tako podigli, da to nije nipošto opravdano. Čuje se pače, gdje domaći vrtljari govore, da i oni moraju držati tako skupe i visoke cijene,

³⁸ Usp. <http://bilten.ora.sfrj.com>.

³⁹ O tome također govori R. Ivanov, u spomenutim razgovorima; toga se sjeća i autorica iz doba djetinjstva, tj. iz doba 1960-ih i 1970-ih godina.

kad ih i Bugari drže. Istina i za Bugare postoji opća skupoća ostalih namirnica, ali naši vrtljari Bugari načinom svog racionalnog života nisu izvrženi tolikim potrebama, kao ostalo gradjanstvo, pa nije ni čudo da se govori o našim Bugarima kao bogatašima.” (*Ilustrovani list* 1917:664)

Usporedbe radi, u Poljskoj su 1930-ih godina također od strane domaćih vrtlara doživljavani kao nelojalna konkurencija. Štoviše, od svojih su vlasti zahtijevali da se Bugarima zabrani daljnji ulazak u zemlju. Na pomolu je bio, ako ne već poljsko-bugarski incident, onda barem napetost. Poljska vlada imala je podijeljena mišljenja, a bugarska je sa svoje strane pokušavala intervenirati. Nakon što su neke imigracijske restrikcije u tom smislu donesene, te zahvaljujući tomu da su bugarske vrtlare podržali neki lokalni i državni politički autoriteti, situacija se smirila.⁴⁰

ETNOKULTURNI RAZVOJ I IDENTIFIKACIJSKI PROCESI: (RE)KONSTRUKCIJA?

Bugarski su migranti desetljećima u širem hrvatskom društvu bili vidljivi i prepoznatljivi: povremena i privremena studentska i umjetnička populacija u ekskluzivnim intelektualnim krugovima; vrtlarska, međutim, zahvaljujući visokoj profesionalnoj reputaciji kroz ponudu prehrambenih proizvoda, trajno na širem javnom planu. Ovoj drugoj, tj. vrtlarskoj, dugo desetljeća identitet je bio stabilan. Naime, bili su kompaktni, živjeli su u brojčano velikim radno-obiteljskim zajednicama, što znači da su zajedno radili i živjeli, provodeći i povodeći se za svojim kulturnim praksama (govoreći svojim jezikom, održavajući običaje, slaveći blagdane i sl.). No, ničim se drugim nisu isticali u javnosti, npr. nisu osnivali svoje etnokulturne institucije, nisu imali aspiracija za političkim djelovanjem i sl. Osnovni faktori njihove prepoznatljivosti od strane drugih, dotično njihova identiteta, kod njih nisu bili klasični identifikacijski resursi (podrijetlo, jezik/dijalekt/ lokalni govor, kulturne prakse ...), dakle: *ne* ponajprije etničko podrijetlo,

⁴⁰ Usp. Klein 2005.

ne prije svega tradicijska kultura, jezik, religija ili sl., nego: *profesija*, ali ne samo u smislu *čime su se bavili* nego i *načinom na koji su to činili*. Ta je profesija postala toliko markantna da su temeljem nje, kako se već napomenulo, kao etnokulturna i socioekonomska zajednica “*zadobili*” mikroetnonim *bugarski vrtlari*. I više od toga. U njihovu slučaju došlo je do pomaka u procesu identifikacije u smislu da su svi uobičajeni faktori bitni za taj proces ustuknuli pred onime *čime su se bavili* i *načinom na koji su to činili*, tj. ustuknuli su pred prepoznatljivošću unutargrupne ekonomije. I još više od toga: došlo je do transmisije mikroetnonima iz izvorno bugarske etničke zajednice na osobe izvan nje, tj. na nebugarske, naravno u slučaju kad su se dotični također bavili istom djelatnošću i s jednakim uspjehom: *bugar* je, kako se reklo, postao svatko tko je bio uspješan proizvođač povrća. Stabilnosti identiteta u prvim desetljećima doprinosili su gotovo 100% etnički homogeni brakovi koji su bili takvi tako dugo dok je migracija bila sezonska. Kad se promijenio migracijski model, tj. kad su “*sezonci*” postali trajni naseljenici, prorijedili su posjete domovini/zavičajju, a osim toga te su posjete bivale kraćeg trajanja. Počeo je zamjetno rasti broj etnički heterogenih brakova. Djeca trajnih migranata rađala su se i odrastala u Hrvatskoj i već s početkom školske dobi uključivala su se u šire društvo. Tu je počinjala prva faza asimilacije koju literatura naziva prirodnom i spontanom. Ona se ubrzava zamiranjem vrtlarenja kao grane privređivanja. Mlađe generacije usmjeravale su se prema drugim profesijama (u čemu su ih poticali roditelji, dakako radi njihova boljitka, svjesni vremena koja su posta(ja)la nepovoljna za bavljenje povrtlarstvom na njihov, tj. *stari način*). S obzirom na to da se više nisu bavili obiteljskim gospodarenjem, nisu bili toliko nužno vezani uz uži rodbinsko-prijateljski krug. Došlo je do transformacije identiteta koja je dalje vodila asimilaciji, te su napokon Bugari u Hrvatskoj s demografski oslabljenom osnovom postali diskretna i poluanonimna zajednica ili, uz ponovno referiranje na literaturu: “*dobro integrirana*” zajednica. Tako se dogodilo da se u ranim 1980-im godinama povrće moglo kupovati još jedino kod *starih Bugara*.⁴¹ Točno: tada su već svi Bugari vrtlari bili starije

⁴¹ Tako su se izražavali svi moji kazivači u razgovorima koje sam vodila u razdoblju od 2007. do 2015. godine. To je uostalom i bilo jedno od mojih pitanja: zar su svi Bugari u to doba bili stari? Gdje su bili mladi? Srećom, našla sam odgovor...

i stare dobi jer su mladi zbog neprofitabilnosti posla napuštali tradicionalno gospodarenje, tj. vrtlarsku profesiju,⁴² a participirajući u različitim drugim profesijama utapali su se u dominantnu većinu.

RESTITUCIJA

O identitetu i etnokulturnom razvoju bugarskih vrtlara, posljednjih se godina pisalo, među ostalim, i u kontekstu istraživanja malih srednjoeuropskih i balkanskih populacija, pri čemu su u nekim od srednjoeuropskih zemalja, zbog njihova neriješenog statusa u pojedinim državama toga prostora, imenovani “nevidljivom” manjinom (Promicer 2004; Promitzer 2009; Jakimova 2009).

Sasvim su sigurno znanstvenici okupljeni na istraživanju ove teme, temeljem istraživanja konkretnih europskih malih populacija u srednjoj Europi i na Balkanu, imali valjane parametre za donošenje ovakve definicije kao i njezina elaboriranja.

Međutim, premda dio šire europske migracije bugarskih vrtlara, situacija s bugarskim vrtlarima, tj. danas njihovim potomcima u Hrvatskoj nije identična onima koji neke od tih zajednica takvima „nevidljivim“ smatraju i imenuju. Prije svega, već dulje vrijeme uklopljeni su u širu bugarsku zajednicu u Hrvatskoj, a rečeno je da se pod tim pojmom podrazumijevaju i oni Bugari u Hrvatskoj koji su u Hrvatsku kao njezini budući (i sadašnji, dakako) građani dolazili u različita vremena, iz različitih dijelova Bugarske i iz različitih pobuda, a dolaze i danas.

Nekad zbog brojčane prevage i javne ekspozicije najprepoznatljiviji kao vrtlari, u užem intelektualnom krugu kao studenti i/ili umjetnici, te nakon silom prilika reteriranja u diskreciju i poluanonimnost, danas su njihovi potomci (i oni novopridošli) mala (pretežno) urbana zajednica koja

⁴² Sukladno istraživanju literature i izvora više provenijencija, ima indicija koje upućuju na razmišljanje da je njihova djelatnost na zagrebačkim lokacijama počela pokazivati tendenciju nazadovanja početkom 1970-ih godina, da bi i nadalje kontinuirano pokazivala isti trend. Daljnjom urbanizacijom koja je smanjivala poljoprivredne površine na račun stambene i sl. izgradnje, posve je zamrla polovinom 1980-ih godina.

je iz diskretne i poluanonimne sfere institucionaliziranjem “iskočila” u javni diskurs hrvatskog društva, kulturne, pa i političke scene. Povratku u javni diskurs pogodovalo je nekoliko okolnosti.

Prije svega, u kontekstu šireg procesa dezintegracije socijalističkih država, pa tako i Jugoslavije, došlo je do državnog osamostaljenja Hrvatske. To je povijesni događaj koji se, među ostalim, odrazio i na različita shvaćanja nacionalnih manjina. Došlo je naime vrijeme redefiniranja i problematiziranja shvaćanja nacije/nacija i pojedinih aspekata nacionalno-manjinskih pitanja (Bing 2012:s. p.). Drugim riječima, redefiniranja i problematiziranja međunacionalnih odnosa općenito. Hrvatskoj državi osiguravanje prava nacionalnih manjina kao i njihovo implementiranje u praksu važno je pitanje budućnosti kao i njezina statusa u Europskoj uniji, zajednici kojoj je većina hrvatskih građana odlučila pristupiti. Stoga je u Republici Hrvatskoj izgrađen:

“... specifičan model zaštite nacionalnih manjina koji se temelji na principima integracije u hrvatsko društvo uz mogućnost očuvanja tradicionalnih obilježja vlastitog identiteta. Republika Hrvatska omogućava nacionalnim manjinama ostvarivanje tri razine prava: zaštitu ljudskih prava, ostvarivanje prava iz područja kulturne autonomije, kao i pravo na sudjelovanje u procesima odlučivanja na svim razinama vlasti.” (Tatalović 2012:s. p.)

Kako to nije uvijek lako ostvarivo u praksi, osobito brojčano malim zajednicama, velika je odgovornost na manjinskim institucijama i njihovim političkim predstavnicima.

S time u vezi, druga je (povoljna) okolnost postojanje intelektualnih kapaciteta koji su spremni preuzeti takve odgovornosti. Oni su velikim dijelom iznjedreni upravo iz druge i sljedećih generacija obitelji vrtlara ali naravno i ostalih “kategorija” doseljenih Bugara u Hrvatsku. Njihov je cilj pronalaženje identifikacijskih resursa i manipuliranje njima u kreiranju identifikacijske strategije i njezine implementacije u praksi. To su, među ostalim, artikuliranje etničkih težnji, poticanje kulturnih aktivnosti u cilju promicanja tradicijske kulture ali i suvremenoga etnokulturnog razvoja, poticanje suradnje s matičnom državom, osiguravanje svekolike zaštite u zemlji doseljenja, tj. migratornom području koje je nakon više generacija postalo novo domicilno.

Bugari u Hrvatskoj doista više nisu nevidljiva, diskretna ni poluanonimna manjina. Premda u malom broju i ne više prisutni u javnoj sferi svakodnevnog, bilo kulturno-umjetničkog, bilo ekonomskog života, vidljivi su građani/državljeni Republike Hrvatske te, dakako, imaju sva prava i dužnosti kao i ostali građani, imaju svoje etnokulturne i religijske institucije, a Ustavom Republike Hrvatske priznat im je status nacionalne manjine, iz čega također proizlaze određena prava.

U tome smislu Bugari u Hrvatskoj učinili su ponovni iskorak u javni, vidljivi diskurs krajem 20. stoljeća kada su, premda malobrojni, udruživanjem, tj. institucionaliziranjem, učinili neku vrstu *kolektivne restitucije*. Ključan trenutak za daljnju budućnost bugarske nacionalne zajednice u Hrvatskoj bilo je prema tome organiziranje, tj. institucionaliziranje. Za razliku od nekih drugih srednjoeuropskih i balkanskih država, Bugari su u Hrvatskoj počeli osnivati svoje kulturne i vjerske institucije tek nakon cijelog stoljeća od prvih migracija.⁴³ U Hrvatskoj je 1992. osnovano Hrvatsko-bugarsko društvo, a 1998. Nacionalna zajednica Bugara u Republici Hrvatskoj sa sjedištem u Zagrebu (u daljnjem tekstu: Zajednica). U njoj se odvijaju sve aktivnosti vezane uz očuvanje opstojnosti bugarske nacionalne manjine, jezika, običaja, općenito kulture i identiteta, dakle: "... problematiku bugarskog etnosa u Hrvatskoj [...] s ciljem očuvanja opstojnosti bugarske zajednice u Republici Hrvatskoj" (Ivanov 2004:6).

Zajednica organizira druženja putem kulturno-umjetničkih večeri. Izdaje dvojezični bugarsko-hrvatski časopis *Родна печ / Rodna riječ*, s ciljem da on bude stvarni odraz života Zajednice i medij uz pomoć kojeg se

⁴³ Usporedbe radi, u Mađarskoj se masovnije migracije vrtlara bilježe još u 19. stoljeću. Već u prvom desetljeću 20. stoljeća bili su trajno naseljeni i počeli su osnivati svoje etničke institucije, osiguravši si tako temelje za etnokulturni i identitetski razvoj. Tako su 1914. osnovali Društvo Bugara u Mađarskoj. Društvo je i danas aktivno i 2014. proslavilo je stotu obljetnicu osnivanja, *Glasnova* 2014:8-9. Godine 1916./17. (po nekima, 1918.) osnovali su svoju školu koja je u toj prvoj godini rada imala 17 učenika (škola je prestala s radom 2011. godine!); 1932. osnovali su Bugarsku pravoslavnu crkvu sv. Ćirila i Metoda u Mađarskoj. U godinama nakon Drugoga svjetskog rata osnovali su Dom kulture koji i danas čini središte njihova okupljanja i čini važan faktor u etnokulturnom razvoju. Tu se kroz različite sadržaje promoviraju bitni faktori identiteta, npr. jezik, religija i dr., usp. Papadopulosz 1998; Peykovska 2011.

može njegovati, kreirati i/ili – što bi rekli moderni antropolozi – zamišljati zajedništvo i identitet. Časopis objavljuje priloge koji se odnose na različite aspekte života Bugara u Hrvatskoj: od tekućih događanja i problema (kao i preporuka kako ih prevladati), preko povijesnih i kulturoloških tema koje se odnose na matičnu domovinu Bugarsku, književnih priloga, putopisa, priloga o bugarskoj povijesti, znanosti, umjetnosti, spomenicima kulture, vjerskom životu, životu istaknutih Bugara koji su živjeli, žive ili gostuju u Hrvatskoj, zatim opisa (i promocije) bugarskih turističkih destinacija, do opisa pojedinih segmenata tradicijske kulture (npr. običaja, vjerovanja, kulinarnstva i sl.), odnosno, on ima za cilj: "... da informira Bugare koji žive u Republici Hrvatskoj o događajima iz prošlosti i o onome što će se tek dogoditi". Daljnji je cilj časopisa: "... da pridonesemo daljem razvoju prijateljstva između hrvatskog i bugarskog naroda i njihovih dviju država – Republike Hrvatske i Republike Bugarske" (Ivanov 2008:5). Osim časopisa *Rodna riječ*, Zajednica je izdala ili suizdala i druge publikacije, među kojima 2006. godine reprezentativnu dvojezičnu hrvatsko-bugarsku knjigu Marije Barbieri *Bugarski pjevači na hrvatskoj opernoj sceni* (Barbieri 2006). Uz sve navedeno, Zajednica suorganizira znanstvene skupove, posjeduje knjižni fond koji je na raspolaganju članovima i posjetiteljima, a u prostorijama Zajednice mogu se pratiti bugarski televizijski programi.

Godine 2000. osnovana je Bugarska crkvena općina svetih Sedmočislenika sa sjedištem u Zagrebu.

Međutim, kao i na samom početku hrvatsko-bugarskih odnosa i suradnje u 19. stoljeću, posljednjih godina, suradnja dviju država ponovno zadobiva visoku akademsku razinu. Godine 2006. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu osnovana je *Katedra za bugarski jezik i književnost* (u daljem tekstu: Katedra).⁴⁴ Naime, na Filozofskom fakultetu bugarski jezik i književnost studiraju se u okviru studija južne slavistike pri Odsjeku za južnoslavenske jezike i književnosti. Studenti odabiru dva južnoslavenska jezika i književnosti, a svake godine otprilike dvadesetak studenata upiše

⁴⁴ Podatke koji se navode dobiveni su u veljači 2013. godine od Ane Vasung, tada doktorandice i znanstvene novakinje na dotičnoj Katedri, koja je u međuvremenu doktorirala i danas je u statusu postdoktorandice. Zahvaljujem na podacima.

studij bugarskog jezika. Preddiplomski studij traje tri, a diplomski dvije godine. Nastavu iz bugarskog jezika i književnosti izvode članovi Katedre koju čini predstojnik Katedre, dvije znanstvene novakinje (jedna viša asistentica i jedna postdoktorandica) i ugovorna lektorica iz Bugarske.

Katedra surađuje sa Zajednicom te se temeljem te suradnje u prostorijama Zajednice povremeno održavaju tečajevi bugarskog jezika. Zanimljivo je da je osim djece Bugara koji žive u Zagrebu ovaj tečaj pohađala grupa mladih ljudi iz Gornje Bistre⁴⁵ koji su se za bugarski jezik i kulturu zainteresirali slušajući bugarsku “turbo-folk” glazbu. Oni su inače članovi Mladih Socijaldemokratske partije Hrvatske koji su jednom prilikom u Gornjoj Bistri organizirali večer bugarske kulture, pozvavši u goste zaposlenike Katedre i studente bugarskog jezika i književnosti. Na toj večeri plesali su se bugarski narodni plesovi, održano je nekoliko prigodnih predavanja, a također su pripremljeni bugarski gastronomski specijaliteti.⁴⁶

U prostorijama Zajednice organizira se i tečaj bugarskog folkloru koji vodi profesionalni plesač i koreograf iz Bugarske. On se u Zagreb trajno doselio iz privatnih razloga.

Zajednica se priključuje svim događanjima u Zagrebu i Hrvatskoj koja imaju za cilj promovirati ovu nacionalnu manjinu u javnom diskursu.

Osim Zajednice, u Hrvatskoj djeluje i Hrvatsko-bugarsko društvo, a u Sofiji (sukladno tradiciji) Društvo za promicanje hrvatsko-bugarskih odnosa “Josip Juraj Strossmayer”.

NAŠE DOBA: REFLEKSIJE, SJEĆANJE I PAMĆENJE

Osim što, prema svemu navedenom, o Bugarima u Hrvatskoj doista možemo govoriti kao restituiranoj, vidljivoj i prepoznatljivoj zajednici (gledano insajderski i autsajderski), nju resi još jedan atribut. To je naime mnemonička zajednica koja svoj identitet velikim dijelom gradi na sjećanju i pamćenju. “Ali, o kakvu je pamćenju, zapravo, riječ? Naime,

⁴⁵ Selo uz rubni zapadni dio Zagreba.

⁴⁶ Podatak sam također dobila od Ane Vasung. Zahvaljujem.

izjednačivanjem Mnemozine s ishodištem [...] ne iscrpljuje se ni izdaleka sav raspon mogućih značenja boginje pamćenja”, i dalje:

“... pojam pamćenja (upotrebljava se) uglavnom u dva smisla: ono je [...] – eksplicitno ili implicitno – ona duhovna sila koja osigurava s jedne strane kontinuitet i opstojnost naše kulture (kulturnopovijesno pamćenje), a s druge strane jedinstvo i konzistentnost naše osobe (autobiografsko pamćenje). U oba slučaja pamćenje je nesumnjivo naše najsnažnije oružje u borbi s vremenom, kaosom i smrću.” (Benčić 2006:6)

U slučaju bugarskih vrtlara, točno je o tome riječ s time da se sjećanja i pamćenja generiraju unutar grupe, ali i izvan nje.

Dakle, ovdje se može govoriti o refleksijama o vlastitoj povijesti, u ovom slučaju ponajprije povijesti pečalbarenja. Na njezinim su temeljima stvarani i stvoreni društveni i emocionalni kapaciteti koji su pak u daljnjoj instanciji bili podlogom identifikacijskim praksama. Riječ je naime o politici sjećanja, sp(r)etno ukomponiranoj u suvremeni diskurs. Svojom osebujnom sadržajnošću kolektivna su sjećanja, pamćenja i narativi akumulirani u širi sklop emotivnih i sociokulturnih energetske resursa. S jedne strane, s tom politikom manipulira zajednica sama; s druge strane, ima potporu onih “izvana” – starije generacije Zagrepčana ali i stanovnika drugih gradova dobro pamte bugarske vrtlare i njihove proizvode. Štoviše, ne samo narativima, tj. usmenom, nego i pisanom predajom; sjećanja i pamćenja prenose se sa starijih na mlađe generacije.

Danas se čita na internetskom blogu:

“Po završetku Prvoga svjetskog rata, u Zagreb dolaze i bugarski vrtlari kao jedna veća skupina koja aktivno sudjeluje u životu Zagreba, a i šire. S njihovim je dolaskom i ponuda povrća na zagrebačkoj tržnici postala raznovrsnija i bogatija, jer su bugarski vrtlari sa sobom donijeli i ovdje počeli uzgajati pojedine vrsta povrća koje prije nisu poznavali ovdášnji ljudi. Njihov marljiv i samozatajan rad, njihovo poštenje ostavljaju duboki trag u svijesti Zagrepčana, pa se dugo vremena za svakog tko se (uspješno) bavio vrtlarstvom reklo da je ‘bugar’, bez obzira što on s Bugarima nije imao nikakvih veza. Tim su činom Zagrepčani odali svojevršno priznanje bugarskim vrtlarima za njihov marljiv rad i za njihov doprinos kvaliteti življenja u Zagrebu.”⁴⁷

⁴⁷ www.bugari-u-hrvatskoj.com

Na službenoj pak internetskoj stranici Osnovne škole Tituša Brezovačkog u zagrebačkom naselju Špansko, u prilogu o povijesti naselja, među ostalim piše:

“70-tih i 80-tih godina 19. st. u Špansko doseljava sve više porodica Makedonaca (Bugari). Prezimena Kokošarov i Teskov to najbolje potvrđuju. Oni su bili vrtlari koji su uzgajali povrće za zagrebačke tržnice”.⁴⁸

Bugarskih vrtlara prisjetio se i zagrebački nadbiskup, kardinal Josip Bozanić, koji je na svečanoj liturgiji u crkvi sv. Josipa u Zagrebu, 17. lipnja 2012., prilikom čega se slavila 75. obljetnica ustanovljenja Župe sv. Josipa u zagrebačkoj četvrti Trešnjevka, započeo prigodnu propovijed ovim riječima (parafrazira se): ova je crkva posvećena sv. Josipu, zaštitniku Hrvatske i zaštitniku radnika, izgrađena na mjestu gdje su se nekada prostirali bugarski vrtovi, tj. vrtovi bugarskih vrtlara koji su svojim proizvodima opskrbljivali zagrebačke tržnice.⁴⁹

Međutim, svojevrsni *hommage* ovoj zajednici učinila je obitelj Huško, vlasnik Obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva “Huško” u selu Stupničke Šipkovine nadomak Zagreba. Na internetskoj stranici i blogu ovoga gospodarstva, vlasnik i osnivač Branko Huško, prisjeća se kako je kao petnaestogodišnji mladić (inače rodom iz Tuheljskih Toplica)⁵⁰ i sam, trbuhom za kruhom, počeo raditi i učiti vrtlarsko umijeće kod Bugarina, “starog Gregorine na Savskoj Opatovini”. Početkom 1980-ih utemeljio je obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo. Njegov mu se sin Renato Huško pridružio te se obitelj i danas bavi povrtlarstvom. Dirljivo, prepun emocija i poštovanja, Renato Huško kroz sjećanje i pamćenje predočuje obiteljsku povijest koja je u konačnici odredila i njega samoga – kao povrtlara. Međutim, počeci povijesti obitelji Huško – a osobito u smislu *što je ta obitelj danas i kako se prezentira* – što je uostalom bit identiteta, duboko je ukorijenjena u tradiciji bugarskih povrtlara, tj. kod jednog od njih – “staroga

⁴⁸ Usp. <http://os-tbrezovackog-zg.skole.hr>.

⁴⁹ Prijenos svete mise emitiran je na Hrvatskom katoličkom radiju 17. lipnja 2012. godine.

⁵⁰ Mjesto u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Gregorine” – kod kojega je Branko Huško započeo svoj životni i radni put. Ta je obiteljsko-povijesna činjenica, kao i odnos prema njoj, Renatu Hušku dala legitimitet da smatra kako je i sam: “bugarskoga porijekla”.⁵¹ To je povijest koja počinje opisom sudbine mladića iz Bugarske kojega je 1920-ih godina pečalbarski put donio u Hrvatsku, u Zagreb, na obale Save. To je priča o posudici sa sjemenkama salate koju je bugarski mladić na polasku u pečalbu dobio od svoga oca kao “obiteljsko blago, kao bit postojanja, kao povijest i ponos njegove obitelji, kao stoljetnu tradiciju obitelji. “Kao najveću dragocjenost, Bugarin je sjemenke predao dalje: Renatovu ocu Branku na njihovu rastanku, ovaj pak svojem sinu Renatu, koji dotične smatra “kao dijete vlastito, jer to nije samo tamo nekakvo sjemenje, to su sjemenke prošlosti, tradicije i sjećanja.”⁵²

PRIOLOG 1: MOJE BUGARSKO PORIJEKLO

“Moje Bugarsko porijeklo

od Obiteljsko Poljoprivredno Gospodarstvo Huško, 5. travanj 2012.

Ma ne, nisam otkrio davnog pretka iz Bugarske. Moje Bugarsko porijeklo se očituje u nečem puno važnijem i većem od pukog DNK i par kapljica krvi.

Moja priča počinje u Bugarskoj tamo negdje oko 1920-te, kada je jedan mladić odlučio krenuti stopama svojih sugrađana. Izljubivši uplakanu majku, prima posljednje upute ponosnog oca i malu posudicu u koju je stalo cijelo obiteljsko blago. U ono vrijeme nije bilo sjemenja na svakom čošku, to je bilo vrijeme dok je još vladala priroda, a ne kemijski laboratoriji i razno razni hibridi. Da, mladić je primio od oca par sjemenki obiteljske salate i to mu je značilo više od svog blaga ovoga svijeta. Sjemenke koje život znače, sjemenke u kojima je cijela bit njegova postojanja, sjemenke s kojima je srasla cijela povijest i ponos njegove obitelji. Ne ide na put sam, sa sobom vodi stoljetnu tradiciju svoje obitelji utkanu u tih par sjemenki salate.

Dolazak na plodna tla kraj Save nisu značile kraj nevolja za tog mladog Bugara. Nisu svi Bugari dolaskom ovdje odmah bili gazde, tek nekoliko njih.

⁵¹ Usp. <http://blog.husko.hr>; www.facebook.com/notes/obiteljsko-poljoprivredno-gospodarstvo-hu.

⁵² *Hommage* se prenosi u cijelosti u Prilogu.

Ostali su mukotrpno radili kod njih, uglavnom za hranu i smještaj. Naš junak ima tek 16 godina i proći će još godine i godine dok se ne odluči krenuti svojim putem. Radi 16-18 sati dnevno za koricu kruha, no nije sam. U kasno večernjim satima snagu crpi ljubomorno čuvajući i nježno milujući onih par sjemenki salate.

Prošle su godine, više nitko ne gladaže, više nitko ne proživljava one patnje koje je on prolazio. Naš Bugar je tih godina bio pomalo razočaran, više nitko ni ne cijeni ono što je on prošao. Kad mu je na vrata pokucao jedan iscrpljeni, kržljavi mladić tražeći posao za malo hrane, oči su mu zasjale, ponovo mu se rodila ona iskra života koja ga je tjerala dalje. Primio je mladića ali nije bio nježan prema njemu. I taj mladić radi dvadesetak sati dnevno, kopa, štiha po cijele dane i ne da se, uporno udara tom motikom iznova i iznova i kao da to svaki put radi još brže, jače, bolje. Oh, Bože, kao da sebe gledam, mislio si taj Bugar i donio odluku. Kad je taj mladić odlučio krenuti svojim putem, dao mu je nešto što niti jedan Bugar u povijesti nije napravio, dao mu je par sjemenki salate! Sjeme iste one salate koju je ljubomorno čuvao i on, i otac njegov. Sjeme njegove obitelji, sjeme njegove prošlosti, sjeme njegovih uspona i padova, sjeme svoje tradicije.

Kad sam išao u školu put me vodio pokraj kuće tog Bugara, često sam tamo malo stao. Ja svog djeda nisam upoznao, pa mi je taj Bugar bio kao djed, znao sam se smjestiti njemu u krilo i satima slušati njegove priče. Priče iz davnina, danas nepojmljive anegdote rođene u bijedi. Danas se rado sjetim da sam tog vremesnog starca uvijek našao u vrtu, gdje nježno probire po lijepim, šarenim povrtlarskim kulturama kojih danas ima i više nego što ih treba, a u njegovo vrijeme stari purgeri su ih prvi put vidjeli upravo kada su ih on i njegovi zemljaci sa sobom donjeli iz svoje otadžbine. Danas se rado sjetim kako su mu umorne, sive oči zasjale kada mi je pričao o mom ocu, kako satima juri po njegovom vrtu i lupa, maše motikom kao da ga goni sto vukova.

Danas starog Bugara više nema, sin mu također otišao sa ovog svijeta a nasljedio ga nije nitko. Ta i sam je godinama gledao kako svake godine umjesto jednog nispeta nastane jedna kuća, i tako redom nastala cijela ulica, cijelo naselje, ulica koja nosi njegovo ime. Danas moj otac svakim danom sve više sliči starom Bugaru a ja se trudim zaslužiti njihovo poštovanje. I kad pomislim da mi je teško, stanem prebirati sjemenke salate, i nisam sam! I kad me pitaju što mi to treba, zašto se ne bavim nečim drugim, zašto si ne nađem neki lakši posao, a pitaju me to redom svi (pa i vlastita žena) uzmem si par tih sjemenki salate i znam, nisam sam! Čuvao mi otac, a čuvam i ja to sjemenje, i ne dam ga nikome! Ljubomorno ga čuvam kao dijete vlastito, jer to nije samo tamo nekakvo sjemenje, to su sjemenke prošlosti, tradicije i sjećanja. Sjećanje na moje Bugarsko porijeklo!⁵³

⁵³ <http://blog.husko.hr>.

PRILOG 2: EPILOG ILI ???

“2014. g. ponovno je uzgojena rajčica sorte ‘ideal’, poznata starijim generacijama Zagrepčana koji su povrće kupovali kod ‘starih Bugara’. Sjeme je izravno iz Bugarske uvezao Veljko Tošev, sin bugarskog vrtlara. Pokusna proizvodnja ove godine, usprkos lošim klimatskim uvjetima bila je uspješna i vjerujemo da će dogodine interes za ovo povrće, iznimnog okusa i kvalitete, biti velika” (Ivanov 2014:12).

LITERATURA

- BANOVIĆ, Branimir. 1998. *Regionalno porijeklo i načini doseljavanja Hrvata na Novi Zeland*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- BARBIERI, Marija. 2006. *Bugarski pjevači na hrvatskoj opernoj sceni*. Zagreb: Hrvatsko-bugarsko društvo.
- BENČIĆ, Živa. 2006. *Lica Mnemozine. Ogledi o pamćenju*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- BING, Albert. 2012. “Nacionalne manjine i državno osamostaljenje Hrvatske”. U *Annales Pilar 2012. Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar” – Hrvatski institut za povijest.
- BOLAFFI, R. BRACALENTI, P. BRAHAM i S. GINDRO, ur. 2003. *Dictionary of Race, Ethnicity & Culture*. London: Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publication.
- BOŽILOVA, Rumjana. 2003. “Franjo Rački i njegova *Povijest Bugarske*”. U *Odnosi Hrvata i Bugara od X. do XIX. stoljeća s posebnim osvrtom na vrijeme Dubrovačke Republike*, ur. A. Gulin, Z. Ladić. Zagreb: Hrvatsko-bugarsko društvo – Alfa, 139–147.
- BRATULIĆ, Josip. 2014. “Predgovor”. U GLASNOVA, Diana. *Bugarski vrtlari u Hrvatskoj*. Zagreb: Nacionalna zajednica Bugara u Hrvatskoj, 5–7.
- BROZOVIĆ, Dalibor. 2003. “Vatroslav Jagić i bugarske teme”. U *Odnosi Hrvata i Bugara od X. do XIX. stoljeća s posebnim osvrtom na vrijeme Dubrovačke Republike*, ur. A. Gulin, Z. Ladić. Zagreb: Hrvatsko-bugarsko društvo – Alfa, 121–125.
- BROZOVIĆ, Dalibor. 2006. “Predgovor”. U BARBIERI, Marija. *Bugarski pjevači na hrvatskoj opernoj sceni*. Zagreb: Hrvatsko-bugarsko društvo, 10–11.
- “Bugarska naseobina u Zagrebu”. 1917. *Ilustrovani list*, 11. kolovoza, br. 32:664.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2003. “Dva lokaliteta, dvije države, dva doma. Transformacija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu”. *Narodna umjetnost*, vol. 40/2:117–131.
- GLASNOVA, Dijana. 2014. *Bugarski vrtlari u Hrvatskoj*. Zagreb: Nacionalna zajednica Bugara u Republici Hrvatskoj.

- GLASNOVA, Dijana. 2014. “100 godina Društva Bugara u Mađarskoj – dojmovi s jednog gostovanja u Budimpešti”. *Rodna riječ*, vol. 4:8–9.
- GRBIĆ JAKOPOVIĆ, Jadranka. 2012a. “Bulgarians in Croatia: Migrations, Presence, Identification processes”. U *Migration and Identity. Historical, Cultural and linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans*, ur. P. Hristov. Sofija: Paradigma, 342–349.
- GRBIĆ JAKOPOVIĆ, Jadranka. 2012b. “Identitet i identifikacijski procesi: suvremene antropološke teorijske orijentacije, strategije i prakse”. U *Stereotipi i predrasude kroz povijest / Identiteti kroz povijest i identiteti danas / Domovinski rat – istraženost i kontroverze. Zbornik radova sa znanstvenih kolokvija 2009-2011. Prilozi iz hrvatske historiografije*, ur. Z. Novosel. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Društvo studenata povijesti “Ivan Lučić Lucius”, 107–150.
- GRBIĆ JAKOPOVIĆ, Jadranka. 2013. “Bugari u Hrvatskoj: migracije, situiranost, identifikacijske strategije i prakse”. U *Hrvati i Bugari kroz stoljeća – povijest, kultura, umjetnost i jezik*, ur. D. Karbić, T. Luetić. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 295–321.
- GRBIĆ JAKOPOVIĆ, Jadranka. 2014. *Multipliciranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije, identitet*. Zagreb: FF Press.
- IVANOV, Raško. 2004a. “Iz života naše zajednice”. *Rodna riječ*, vol. 1:6–7.
- IVANOV, Raško. 2004b. “Iz života naše zajednice”. *Rodna riječ*, vol. 2:6–7.
- IVANOV, Raško. 2008. “Deset godina Bugarske zajednice u Hrvatskoj”. *Rodna riječ*, vol. 3:5.
- IVANOV, Raško. 2014. “Dan nacionalnih manjina grada Zagreba”. *Rodna riječ*, vol. 3:12.
- IVANOV, Raško. “Kada se i kako formirala bugarska manjina u Hrvatskoj”. www.bugari-u-hrvatskoj.com.
- JAKIMOVA, Marijana. 2002. “Kulturni identitet bugarskih baštovana u Austriji”. U *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, ur. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović. Niš: Junir/Jugoslavensko udruženje za naučno istraživanje religije – Centar za balkanske studije, 204–208.
- JAKIMOVA, Marijana. 2009. “Migration and Assimilation: the Case of the Bulgarian Gardeners in Austria”. U *(Hidden) Minorities, Language and Ethnic Identity between Central Europe and the Balkans*, ur. C. Promitzer, K. J. Hermanik, E. Staudinger. Wien – Berlin: Lit Verlag, 129–142.
- JUPP, James, ur. 2011. *The Australian People: An Encyclopedia of the Nation, its People and Their Origins*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KANEVA-JOHNSON, Maria. 1997. “The Gardeners of Europe”. U *Food on the Move. Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery 1996*, ur. H. Walker. Blacktown, Totnes, Devon: Prospect Books, 195–199.

- KLAIĆ, Bratoljub. 1988. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- KLEIN, Zbigniew. 2005. "The so-called gardener's case in Polish – Bulgarian relations in 1933-1939". *Dzieje Najnowsze (Recent History)*, vol. 1:11–27.
- КОЛЕВ, Йордан. 2005. *Българите извън България*. София: Тангра ТанНакРа.
- KOŠUTIĆ-BROZOVIĆ, Nevenka. 2003. "“Bugarske pjesme’ Augusta Harambašića”. U *Odnosi Hrvata i Bugara od X. do XIX. stoljeća s posebnim osvrtom na vrijeme Dubrovačke Republike*, ur. A. Gulin, Z. Ladić. Zagreb: Hrvatsko-bugarsko društvo – Alfa, 163–178.
- NEIDHARDT, Nikola. 1935. "Sa puta kroz Bugarsku". *Šumarski list*, vol. 11:483–488.
- PAPADOPULOSZ PETKOVA, Adriana. 1998. "A Magyarországon élő Bolgárok mai naptári ünnepei". U *Az együttélés évezrede a Kárpát- Medencében*, ur. E. Eperjessy, I. Grin, A. Krupa. Békéscsaba – Debrecen: Magyar Néprajzi Társaság, 466–470.
- PAVLICA, Branko. 2008. "Doseljavanja i sporovi". *Helsinkiška povelja*, vol. 121–122:44–46.
- PEYKOVSKA, Penka. 2004. "Ethnic Identity of the Bulgarians in Hungary at the Turn of the Millenium". U *A nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón (esélyek, lehetőségek, kihívások)*, ur. A. György, E. Eperjessy, I. Grin, A. Krupa. Békéscsaba – Debrecen: Magyar Néprajzi Társaság, 212–219.
- PEYKOVSKA, Penka. 2011. "Child Migration, Child labour and School Attainment. Evidence from the Bulgarian Community in Hungary" (Late 19th to the 1930s). U *Auflösung historischer Konflikte im Donauraum. Festschrift für Ferentz Glatz zum 70. Geburtstag*, ur. A. Suppan. Budapest: Akadémiai Kiadó, 345–360.
- Popis stanovništva 2011*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, www.dzs.hr.
- The Popular Science Monthly*, Vol. 39, July, 1891.
- POSPIŠILOVÁ, Jana i Helena BOČKOVÁ. 2003. "Bulgarische Gärtner in Brünn: ein Blick von innen und von außen". U *Vom Wandergesellen zum "Green Card" – Spezialisten, Interkulturelle Aspekten der Arbeitsmigration im östlichen Mitteleuropa*, ur. K. Roth. Münster – München: Waxmann Verlag, 83–106.
- PROMICER, Kristijan [i. e. PROMITZER, Christian]. 2004. "(Ne-)vidljivost skrivenih manjina na Balkanu. Neka teorijska zapažanja". U *Skrivene manjine na Balkanu*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, 11–24.
- PROMITZER, Christian. 2009. "Small is beautiful: The Issue of Hidden Minorities in Central Europe and the Balkans". U *(Hidden) Minorities. Language and Ethnic Identity between Central Europe and the Balkans*, ur. C. Promitzer, C. J. Hermanik, E. Staudinger. Wien – Berlin: Lit Verlag, 75–108.
- RICHMOND, Yale. 1995. *From Da to Yes: understanding the East European*. Yarmouth: Intercultural Press Inc.

- SEDLÁKOVÁ, Katarína. 2001. “Bulharski zeleninari v Turci”. U *A nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón (esélyek, lehetőségek, kihívások)*, ur. A. György, E. Eperjessy, I. Grin, A. Krupa. Békéscsaba – Debrecen: Magyar Néprajzi Társaság, 273–276.
- ŠKILJAN, Filip. 2011. “Kratok pregled povijesti nacionalnih manjina grada Zagreba”. U Dragutin Babić, Filip Škiljan i Drago Župarić-Iljić. *Nacionalne manjine u Zagrebu. Položaj i perspektive*. Zagreb: Plejada, 11–125.
- SHURTLEFF, W. i A. AOYAGI, ur. 2013. *History of Soy Flour. Grits and Flakes (510 CE to 2013); Extensively annotated Bibliography and Sourcebook*. Lafayette: Soyinfo Center.
- TATALOVIĆ, Siniša. 2005. *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*. Split: STINA.
- TATALOVIĆ, Siniša. 2012. “Nacionalne manjine u republici Hrvatskoj – između identiteta i integracije”. U *Annales Pilar 2012. Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar” – Hrvatski institut za povijest, s. p.
- VOJAK, Danijel. 2006. *Percepcija romskog stanovništva u hrvatskom društvu na području Savske Banovine u razdoblju 1929-1939.*, magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- ŽIVKOVIĆ, Ilija, Željka ŠPORAER i Duško SEKULIĆ. 1995. *Asimilacija i identitet. Studija o hrvatskom iseljeništvu u SAD i Kanadi*. Zagreb: Školska knjiga.

IZVORI

Bulgarians in Zagreb. YouTube.com

Hrvatski državni arhiv, Zavod za statistiku, fond 367, kut. 5, 1880.; kut. 7, 10, 11, 1890.; kut. 26, 33, 1910.; kut. 43, 1921.; kut. 53, 54, 1931.

<http://bilten.ora>

<http://blog.husko.hr>

www.bugari-u-hrvatskoj.com

www.collinsdictionary.com

[http://en.encyclopedia.org/wiki/Bulgarians in France](http://en.encyclopedia.org/wiki/Bulgarians_in_France)

[http://en.encyclopedia.org/wiki/Bulgarians in Spain](http://en.encyclopedia.org/wiki/Bulgarians_in_Spain)

www.iom.int

<http://os-tbrezovackog-zg.skole.hr>

<https://www.facebook.com/OPG.HUSKO>

Jadranka Grbić Jakopović

BULGARIAN GARDENERS: REFLECTIONS ON THE HISTORY OF URBAN GARDENING IN CROATIA

This paper is a part of the results of ethnological and cultural and anthropological research of the members of the Bulgarian national minority in Croatia. The emphasis is put on the part of the population known in Europe and the world under the micro-ethnonym Bulgarian gardeners. In accordance with statistic, demographic, cultural and ethnographic research, there are indications that most of the Bulgarians who currently live in Croatia – and there are 350 of them according to the 2011 census – are the descendants of this population and almost half of them live in Zagreb. It is important to say that this economic migrant population is characterised as a European and world, i.e. global economic, social and cultural phenomenon. The paper is divided into several parts. The first part analyses the reasons of emigration from the domicile area, the chronology of emigration and the typology in accordance with classical, neoclassical and modern migration theories, as well as migration destinations chosen by the migrants on the basis of precisely defined criteria. Furthermore, the formation of economic shelters, i.e. their position on migration areas is discussed, as well as the organisation of work and life, technology of vegetable growing, economic prosperity, structural characteristics of the community and their transformation, stagnation of production and the gradual abandonment of their practice and profession from late 1980s onwards. The final part of the paper is devoted to the analysis of mnemonic characteristics of the community that builds and preserves its existence and identity mostly on remembering and memory.

Keywords: Bulgarians in Croatia, Zagreb, Bulgarian gardeners